

HAT XVIII. SZÁZADI CSUVAS SZÓJEGYZÉK FORRÁSKRITIKÁJA

Agyagási Klára

A török nyelvtörténet kutatásának módszertana ma már megköveteli a csuvas nyelvemlékek kutatásba való bevonását, még ha ezek az emlékek más nyelvek írásbeliségéhez viszonyítva késelemeknek számítanak is, és felhasználásuk sajátos módszertani megközelítést igényel¹. Mielőtt azonban a nyelvemlékek nyelvi anyagának értékeléséhez lehetne fogni, szükséges a források keletkezéstörténetének feltárása, forrásértékük, hitelességük megítélése, adott forrás más forrásokhoz való viszonyának tisztázása. Ezekből a szempontokból vettünk vizsgálat alá hat csuvas nyelvemléket, nevezetesen JOHANN EBERHARD FISCHER *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum göttingeni*² és ún. leningrádi kéziratát³, GERHARD FRIEDRICH MÜLLER

¹ A csuvas nyelvemlékek általános jellemzését, felsorolását, a rájuk vonatkozó irodalmat, valamint kritikai kiadásuk néhány módszertani problémáját ld. az erről írott cikkünkben in: *Chuvash Studies*, Bp., 1982. pp. 7-17.

² Cod. ms. philol. Göttingen, 261. A kéziratot DOERFER fotomechanikai úton készült facsimiléjéből használtuk (ld. DOERFER, 1965). FISCHER e szójegyzékében magyar nyelvű anyag is van, mely jól ismert a magyar nyelvtörténészek számára ld. PAPAY JÓZSEF, *A magyar nyelvhasznítás története*, Bp., 1922, pp. 10-11; ZSIRAI MIKLÓS, *Finnugor rokonságunk*, Bp, 1937; GULYA JÁNOS, *A magyar nyelv első etimológiai szótára* Nytud. Ért., 58, pp. 87-90; GULYA J., *Etimológia a XVIII. században* Nytud. Ért. 89, pp. 101-105.

³ LOAN SSSR, *razrjad III*, op. I. ed. hr. 135. A kézirat csuvas anyagát L.P. SERGEEV adta ki (1970, pp. 238-241), de minthogy latinbetűs transzkripciója tipográfiai korlátok miatt túlzottan leegyszerűsített, elemzésünket a leningrádi kézirat fényképei alapján végeztük. E kézirat fényképeit, valamint a többi általunk használt leningrádi kézirat fényképét a Csuvas Allami Tudományos Kutatóintézetűl kaptuk meg, melyekért ezúton is kifejezzük köszönetünket.

Observationes Historicae in Sibiria⁴ c. kéziratát, a MÜLLER anyagai között őrzött Slovesnik na raznyh jazykah⁵ című, és a Russko-tatarsko-čeremissko-čuvašskij slovar'⁶ elnevezésű kéziratot, valamint G. F. MÜLLER Vocabularium Harmonicumának német nyomtatott kiadását⁷.

E források létrejöttének idejét a XVIII. század első felére szokták tenni, keletkezésük körülményeit pedig J. E. FISCHER, G. F. MÜLLER és V. N. TATIŠČEV tevékenységével szokták összefüggésbe hozni.

Mint ismeretes, nem sokkal a Pétervári Tudományos Akadémia létrejötte után a tudományos érdeklődés középpontjába Oroszország távolabbi részeinek természeti, földrajzi, történelmi, néprajzi kutatása került⁸. E célt szolgálta D.G. MESSERSCHMIDT szibériai utazása⁹, de minthogy MESSERSCHMIDT feljegyzéseinek nagy része elveszett és az utazás így nem vál-

⁴ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, No. 164.

⁵ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, ed. hr. 6.

⁶ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, No. 168.

⁷ G. F. MÜLLER, Sammlung Russischer Geschichte III. Band, 4. Stück, St. Petersburg, 1759. E történelmi műnek a Volgavidék népeit leíró fejezetét oroszra is lefordították és a Vocabularium Harmonicumot ugyanitt cirill átíráshoz kiadták: Opisanie živuščih v Kazanskoj gubernii jazyčeskih narodov, jako to: čeremis, čuvaš i votjakov, sočinennoe G.F. MILLEROM, imp. A.N. professorom, po vozvraščenii ego v. 1743 g. iz Kamčatskoj ekspedicii. Sanktpeterburg, 1791. Minthogy a német és orosz kiadás viszonya nyilvánvaló, a Vocabularium Harmonicum cirillbetűs változatát nem volt szükséges vizsgálat alá venni. Ehelyütt szeretnénk megjegyezni, hogy valamennyi idézett nyelvemlék több nyelv emléke, de mi vizsgálódásainkat csak a csuvas nyelvű részeket végeztük és megállapításaink ezen nyelvi anyag tanulságait tükrözik.

⁸ A tudománytörténelmi művekről ld. BULIČ 1904, pp. 220-21; BARTOL'D 1909, (reprint 1977, pp. 39-40); GULYA 1965, pp. 163-170; KONONOV, 1972, pp. 52-55.

⁹ Messerschmidt naplóját, fennmaradt jegyzeteit ld. D. G. MESSERSCHMIDT Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727, Teil I-II-III, Berlin, 1962, 1964, 1966.

totta be a hozzá fűzött tudományos reményeket, az Akadémia felszerelte és útnak indította a 2. szibériai vagy Nagy Kamcsatkai Expedíciót. Ennek az expedíciónak a feladatai és a feladatok teljesítésének módszerei pontosan meg voltak határozva. A természettudományos célok mellett az expedíció résztvevőinek az Oroszország története megírását elősegítő anyagok gyűjtését kellett végezniük, nyelvi minták gyűjtését csak oly mértékben, hogy ezek alapján meg lehessen állapítani az egyes Oroszországban létező nem orosz nyelvek rokonságát. Közismert, hogy az Ural előterét és Szibériát főleg finnugor és török népek lakták a XVIII. században is. Az Orosz Akadémián azonban e század 20-as és 30-as éveiben a finnugor és török nyelvek kutatására sem megfelelő intézmény, sem megfelelő felkészültségű szakember nem volt. A második szibériai expedícióban a nyelvi anyagok gyűjtése G. F. MÜLLER történész és néprajzkutató akadémikus feladata lett, aki 1733-1740-ig töltötte be az expedíció szárazföldi egységének vezető tisztét¹⁰. Müller egészségi okokból 1740-ben visszatért Pétervárra. Őt az Akadémia megbízásából J.E. FISCHER váltotta fel Szibériában. Müller Fischer számára útmutatót állított össze¹¹ a munka végzésére, Fischer pedig 1747-ig folytatta a szibériai terepmunkát. Fischer Pétervárra való visszatérése után kettejük együttes feladata lett a gyűjtött anyagok nyomdai előkészítése. ADAMOVIČ kutatásai (1981, pp. 76-81.) megvilágítják, hogy Müller és Fischer munkatársi kapcsolata rideg, sok tekintetben ellenséges volt. Úgy tűnik, Müller nem tekintette Fischert egyenrangú partnerének, beosz-

¹⁰ A második szibériai expedíció útvonalának leírását, Müller és Fischer életrajzát és tudományos tevékenységét részletesen összefoglalta M. ADAMOVIČ; 1981, pp. 67-86.

¹¹ Instrukcii g. ad''junku Fišeru, kogda on byl poslan na moe mesto. CGDA fond 199.

tottjaként kezelte és akadályozta annak önálló tudományos tevékenységét. A Szibériában gyűjtött anyagok feldolgozását sem közösen végezték, mindössze egy esetben valósult meg közöttük sajátos együttműködés. Müller, miután a Szibéria történetéről írott munkájával szemben több kifogást emeltek az Akadémián, felajánlotta Fischernek, hogy dolgozza át a művet. Fischer némi vonakodás után vállalta. Ekkor feltehetőleg kézhez kapta Müller anyagait, és saját gyűjtéseit is felhasználva megírta a *Sibirische Geschichte* c. munkát, mely 1768-ban jelent meg nyomtatásban.

Az Akadémia expedíciójával párhuzamosan az uráli és szibériai népek nyelvének gyűjtése egy másik úton, V. N. TATIŠČEV révén is folyt. Tatiščev 1720-22-ig, majd 1734-37-ig a katherinenburgi Szibériai Bányügyi Főhivatal vezetője volt és az Uráltól keletre és nyugatra eső bányák igazgatásával foglalkozott¹². Személyes érdeklődéstől hajtva az orosz birodalom történeti, földrajzi és néprajzi kutatását végezte. 1734-ben összeállított egy 92 kérdést tartalmazó kérdőívet, melynek utolsó kérdése egy több mint 200 orosz szóból álló listát tartalmazott. Tatiščev a kérdőívet először az Akadémiának küldte el azzal a javaslattal, hogy nyomtassák ki és küldjék szét Szibéria helyi hatóságainak adatgyűjtés céljából. Az Akadémia nem válaszolt, Tatiščev pedig maga küldte ki a kérdőívet saját hatáskörén belül. A kormány támogatását megszervezve információgyűjtő vállalkozásához, 1737 végétől kezdtek beérkezni a válaszok. Időközben Tatiščev tökéletesítette és bővítette kérdőívét; 1737-ben elkészült a második, mely a *Predloženie* címet viselte, és mely módszertani útmutatásokat is tartalmazott a nyelvi gyűjtéshez, 1739-ben pedig a harmadik. Te-

¹² ADAMOVIČ op. cit. pp. 76-81.

vékenységét az Akadémián végig passzívan vették tudomásul, a szibériai hatóságok viszont élénken támogatták. Tatiščevet hivatali működése 1739-45-ig más területre szólította, de a hivatalból való felmentése után 1745-től haláláig, 1750-ig történelemtudománnyal foglalkozott. Ezen történelmi körülmények és személyi feltételek között kell tehát elképzelnünk a hat csuvas forrás keletkezését.

A 2. szibériai expedícióval foglalkozó irodalomban az általunk vizsgálandó emlékek keletkezéstörténetéről és forrásértékéről megoszlanak a vélemények. S. K. BULIČ (1904. p. 220) Fischer kéziratos szótáráról (melynek csak a göttingeni változatáról tud) azt feltételezi, hogy azt valószínűleg nem maga Fischer gyűjtötte. Jelzi még, hogy a szótárat Fischer Schlözer kérésére 1767-ben Göttingenbe küldte. V. V. BARTOL'D (1909, pp. 39-40) Fischer szótárának keletkezését úgy képzei el, hogy Fischernek szibériai utazásai során a kezébe jutottak Tatiščev kérdőívei. A nyelvi mintákat szerinte Tatiščev még Nagy Péter életében, 1725 előtt gyűjtötte. Ezeket Fischer lefordította németre, majd 1767-ben elküldte Schlözernek. V. G. EGOROV (1949, pp. 112-115) Müller Vocabularium Harmonicum csuvas szójegyzékének nyelvi és helyesírási sajátosságai elemzése közben megjegyzi, hogy szerinte Müller a csuvas szavak lejegyzését saját maga végezte, informátorai pedig a kazányi kormányzás tisztviselői és hivatalos tolmácsai voltak. G. DOERFER Fischer göttingeni kézirata facsimile kiadása elé írt bevezetőjében (1965, p. 12) Fischer munkájának keletkezéstörténetére az alábbi hipotézist állította fel: Müllernek kb. 1733-ban egy nem abc sorrendben szerkesztett tematikus szólista állott rendelkezésére. Ennek felhasználásával készítette el Tatiščev saját kérdőívét. Fischer a Tatiščev által így összeállított kérdőíven beérkezett gyűjtést átdolgozta és kiegészítette — talán Messerschmidt jegyzeteinek felhasználásával. GULYA JÁNOS (1967, p. 88) miután részletesen ismerteti Fischer szibériai szójegyzékét, annak keletkezéséről csak annyit mond, hogy ez a 2. kamcsatkai expedíció ténykedésének eredményeképp

készült el, viszont ő az első, aki hírt ad a szójegyzék leningrádi változatának létezéséről. A leningrádi kéziratot a göttingeni fogalmazványának tekinti. A. P. FEOKTISTOV (1968, pp. 86-88) Fischer szibériai szótárának és Müller Vocabularium Harmonicumának ismertetésekor felteszi, hogy mind Müller, mind Fischer korábban elkészített, azonos kérdőívvel indultak gyűjtőútjukra (ez a közös műveikben), és önálló terepmunka eredménye mindkettejüknél a közölt nem orosz szójegyzéksor. Feltételezi, hogy Fischer szótárának göttingeni kézírata a leningrádi kéziratnak nem feltétlenül azonos és nem feltétlenül egyedüli másolata. L. P. SERGEEV (1970, p. 234) megismétli Fekhtistov véleményét Fischer és Müller tevékenységében az azonos tematikus kérdőív használatáról. Megállapítja, hogy Müller a csuvas szavakat pontosabban rögzíti és nyelvjárási változatok lejegyzésével többet nyújt mint Fischer. SERGEEV közli Fischer szótára leningrádi kéziratának orosz-csuvas részét (pp. 238-41). Sajnálatos, hogy a latinbetűs nyomtatott anyag írása pontatlan, a kéziratban szereplő etimológiai jellegű megjegyzéseket pedig Sergeev következtelenül idézi. A. N. KONONOV (1972, pp. 52-55) ismerteti Müller és Fischer tevékenységét, de nem vizsgálja kettejük munkájának egymáshoz való viszonyát. Összehasonlítja Fischer szótárának göttingeni és leningrádi kéziratát és megállapítja, hogy a göttingeni változat lehetett a piszkozat, a leningrádi a tisztázat. A leningrádi lényegesen különbözik a göttingenitől az anyag csoportosításában, a rovatok elhelyezésében. Itt a kiinduló nyelv a francia. SERGEEV (1972, pp. 49-51) visszatér Müller és Fischer szótárai csuvas nyelvű részeinek ismertetésére. Müller gyűjtésének időpontját 1733 őszére teszi. Egyezik álláspontja EGOROVÉVAL, mely szerint Müller a gyűjtést maga végezte és informátorai csuvasok voltak. Müller latinbetűs lejegyzését igen pontatlannak tartja, és megállapítja, hogy a német kiadás hibái pontosan ismétlődnek a későbbi, cirillbetűs változatban, sőt ez utóbbi még sajtóhibákkal is tetéződik. Hírt ad arról, hogy rátalált Müller Vocabula-

rium Harmonicum német és orosz kiadásai kéziratos előzményeire (ld. a 4-5-6-os jegyzeteinket). E. HOVDHAUGEN Fischer és Müller szójegyzékeinek csuvas részét vizsgálja (1975, pp. 277-79). Számára már kétségtelen, hogy Fischer Vocabulariuma Müller szójegyzékének másolata, de nem tudja pontosan, hogy Fischer Müllernek a saját maga által írott kéziratát, vagy ennek valamilyen változatát másolta. A másolás tényét öt nyilvánvaló másolási hibával bizonyítja. Megállapítja még, hogy Fischer ú.n. leningrádi kézirata Müller anyagán alapszik, de annak helyesírása a lengyel helyesírás néhány vonását látszik mutatni. A leningrádi kéziratban is fedez fel elírásokat (ezeket nem részletezi), melyek okát egy eredeti cirill írásos iratról való másolásban látja. Végül M. ADAMOVIČ (1981, pp. 71-76) részletesen elemzi Fischer szótárának göttingeni kéziratát. A mű keletkezését 1747. okt. 3. előttré teszi. Megállapítja, hogy több kéz munkája, melyek közül nem azonosítható egyértelműen Fischer kézírása. Az egyes rovatokat nem azonos időben töltötték ki és nem azonos írástípussal. ADAMOVIČ biztosra veszi, hogy a szótárt Fischer állította össze. Arra a kérdésre, hogy a feldolgozott nyelvi anyagot ki jegyezte le, megütközötteti Schlözer, Fischer, majd Müller állítását¹³, végül leszögezi: Fischer nem gyűjthette

¹³ Idézi egyfelől Schlözer állítását; mely szerint: "Fischer szibériai zárándokútján mindenütt ismeretlen népek szavait kutatta, és ebből a maga nemében egy egyedülálló Vocabularium keletkezett" (p. 75). Másfelől Fischer saját szavait a munkáról: "Negyven nyelv — egyenként 300 szóból álló — szótárt gyűjtöttem össze. E nyelvek zöme Szibériában használatos." Végül Müller sorait: "Kellemes kötelességem volt — melynek teljesítésére kazáni tartózkodácom során kényelmes lehetőség nyílt — a kazáni kormányzóság területén élő nem orosz népek: a csere-miszek, csuvasok, votjákok, részben mordvinok életmódját, vallását, erkölcsseit és szokásait alaposan megismerni, leírni és nyelveikből szótárakat és más mintákat gyűjteni. ... Egyszerű, érzékletes és senki számára félre nem érthető szavakból egy listát állítottam össze. Ezt elmondattam mindenkivel a saját nyelvén és a hangokat igyekeztem latin betűkkel amennyire csak lehet, kifejezni. Ez a lista szolgált szibériai utamon a gyűjtés zsinórmértékéért. Egy másik listát alkalmazott Tatiščev ... ilyen listákat hozott vissza magával Fischer professzor úr és ajánlódokozott a Göttingeni Történelmi Intézetnek." (pp. 75-76.)

szótára teljes anyagát a szibériai expedíció során, mert mű-
vében olyan nyelvi minták is vannak, mely nyelvek hordozóival
Fischer Szibériában nem találkozhatott. De Müller sem saját
maga gyűjtötte a latinbetűs mintákat, mert azok cirillbetűs
előzményekre mennek vissza (a gyűjtésben közreműködő néhány
orosz neve fenn is maradt). ADAMOVIČ Fischer Vocabulariumának
keletkezését így rekonstruálja: Fischer összegyűjtötte Tatiš-
čev nyelvi mintákat gyűjtő kérdőíveit, átírta azokat, egyes
pontjait kiegészítette és szibériai kutatóútja során egy ösz-
szehasonlító szótárat állított össze. Ezt 1747. okt. 3-án be-
nyújtotta az Akadémiának.

1. *Observationes Historicae in Sibiria*

A kézirat latin nyelvű naplórészlettel kezdődik, melynek
a birtokunkban lévő fotokópián hiányzik az első 48 oldala. A
naplórészletet a "Vocabularium linguae Wotiaccicae" követi,
arab 8-as számozással. A votják szójegyzék után 9-es szám
mellett következik a Vocabularium Latino-Tatarico Tschere-
mifsico-Tschuwafchicum, majd folytatódik a naplórészlet. Az
általam használt fotokópián ennek a 81. oldalától hiányzik a
vége. A 9-es számmal jelzett szójegyzék egy 309 kérdésből ál-
ló latin nyelvű kérdőívhez kitöltött latinbetűs tatár-csere-
misz-csuvas szótár. Szerzője kézírása erősen jobbra dűlő,
szálkás, jól kiírt egyéni írás, ugyanakkor az azonos nagyságú
és hasonló formájú betűk között alig tesz különbséget: a meg-
tévesztésig hasonlóan írja az *i-n-r-s-c*, az *f-f*, *m-w*, *a-u* be-
tűket.

A kérdőív tematikus felépítésű. Sorban az alábbi fogalmi
csoportokat lehet elkülöníteni: természeti jelenségek, a hét
napjai, napszakok, domborzati tényezők, ásványkincsek, pénz,
rokonsági terminusok, testrészek, ruhanemű, közigazgatási egy-
ségek, ház berendezése, háztartási eszközök, szerszámok, házi-
állatok, erdei állatok, halak, haszonnövények, fák, fűszerek,
ételek, italok, a leggyakoribb cselekvéseket jelentő igék

(néhány közülük ragozva jelen és múlt időben), színek, leggyakoribb melléknevek, számnevek. A szójegyzék utáni szöveges részben népnevek és földrajzi nevek vannak még felsorolva. A tematikus felépítés nem következetes, pl. a természeti és gazdasági földrajz körébe tartozó szócsoportokat elválasztják egymástól a rokonsági terminusok, ruhanévek; a folyónevek és népnevek a jegyzék végén vannak, nem a földrajzi fogalmak között.

A kérdésekre adott csuvas válaszok német helyesírással vannak írva, így a *v* jele *w*, a *χ* jele *ch*, a *š* jele *tsch*, *tsch*, az *š* jele *sch*, *sch*, az *s* jele *s*, *f*, ritkán *sf*. A csuvas *ö* és *ü* fonémák a németben is meglévő hangok betűivel szerepelnek. A csuvas *é* fonéma jelzése nem következetes, gyakran *js*, *sf*, *sfj*, néha *s*, *sch*, *s*+magas hangrendű magánhangzó. Következétesen jelölve van viszont a hangsúly. Teljes képzésű magánhangzós szóvégeken gyakran *-h* áll, aminek nincs hangértéke, csupán a német helyesírás szerint a megelőző magánhangzó hosszúságát jelzi¹⁴. A kéziratot a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának leningrádi levéltárában "Rukopisi G.F. Millera" jelzettel tartják nyilván.

2. G. F. Müller: *Vocabularium Harmonicum*

Mint ismeretes, ez a szójegyzék Müller *Sammlung Russischer Geschichte* című terjedelmes művének harmadik kötetében (S. Petersburg, 1759), ott is a *Nachricht von dreien im Gebiete*

¹⁴ A csuvasban a magánhangzók képzés időtartama szerinti oppozíciója röviddek (teljes képzésűek): redukáltak. A teljes képzésű magánhangzóra végződő szavak utolsó magánhangzója hangsúlyos. A hangsúllyal, nyomatékkal ejtett magánhangzó hosszúnak tűnhetett az idegen fül számára, különösen, ha a megelőző szótagban redukáltak voltak. Müller hosszúságjelét ezért relatív hosszúságként kell értelmeznünk.

der Stadt Casan, wohnhaften Heidnischen Völkern des Tschere-
missen, Tschuwaschen und Wotiacken c. fejezet végén (pp.
382-409) jelent meg. Müller maga nyilatkozik a gyűjtés idejé-
ről és körülményeiről (pp. 305-506): "Diese Nachrichten sind
von mir im Jahre 1733 auf meiner Hinreise nach Sibirien, als
ich mich eine Zeitlang zu Casan aufhielt, zusammengetragen,
und ferner auf der Reise von Casan nach Tobolsk ergänzt wor-
den. Ich kann versichern, dass nichts darin vorkommt, als was
selbst mit Augen gesehen, oder von Dolmetschern, die der
Sachen vollkommen kundig waren, in Erfahrung gebracht. Indem
aber nach der Zeit, durch sorgfältige Veranstaltung der Rus-
sischen Geistlichkeit viele tausend Menschen von diesen Völ-
kern durch die Heil. Taufe dem Cristenthume einverleibt wor-
den; so ist leicht zu vermuthen, dass solches wie in Gottes-
dienstlichen als auch manchen bürgerlichen Handlungen, ver-
schiedene Veränderungen nach sich gezogen haben mag, wovon
hier keine Erwähnung hat geschehen können".

A Vocabularium Harmonicum kérdező, kiinduló nyelve a
német. Ettől az eltéréstől eltekintve a kérdőív szavai sor-
rendben és számban teljesen megegyeznek az Observationes ...
latin nyelvű kérdőívében foglaltakkal. Az Observationes ...
csuvas anyaga teljes mértékben benne szerepel a Vocabularium
Harmonicum csuvas részében: ugyanazok a csuvas szavak ugyan-
azzal a helyesírással vannak jelen. Müller nyomtatott anyaga
azonban bővebb az Observationes ... csuvas anyagánál: mint-
egy tizenöt esetben alak- és helyesírási változatok teszik
teljesebbé.

3. J. E. Fischer: *Vocabularium continens trecenta vocabula
triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum
göttingeni változata*

A Göttingenben található kéziratnak sem a címlapján,
sem más részében a szerző neve nem olvasható. A szerzőség

kérdésében kizárólag Schlözer információjára lehet támaszkodni (ADAMOVIČ 1981, pp. 71-72). A Fischer által Göttingába küldött anyagok között a szójegyzéken kívül több kéztől származó latin és francia nyelvű feljegyzések, valamint a Tatiščev által szerkesztett Predloženie egy cirill kézirásos példánya van.

A soknyelvű szójegyzék négy szerkezeti egységből áll, a csuvas a második részben van. A kérdőív latin nyelvű, tartalma és a szavak sorrendje megégyezik az előző két szójegyzék kérdőívével¹⁵. A kérdőívet Analecta I-II. zárja, mely részek csuvas szempontból azonosak az Observationes ... szójegyzékét követő naplórész csuvas glosszáival. A csuvas anyag jól tagolt folyóírással van írva, végig egy kéz írása. Néhány esetben a szavak mellett zárójeles utalások vannak más nyelvek megfelelő adataira, leggyakrabban tatárra, magyarra és oroszra.

A csuvas szójegyzék másolat másik német helyesírású forrásról: az 58. számú adat *chosa* 'acél'. A csuvasban az acélt jelentő szó *χursā*, *χorā* v.ö. tat. *qorış*, bask. *qorıs* 'id'. Az -r- mássalhangzó előtti kiesése ugyan ismert jelensége a csuvas hangtörténetnek, de ebben a szóban sem az egykorú forrásokban, sem a mai nyelvjárásokban nem fordul elő. A -ss sokkal inkább német kézirásos -rs rossz másolása. A 83. szó a jegyzékben *sochol* 'szakáll'. Ez a szó a csuvasban *suχal*, *soχal* < PB *saqal* v.ö. OT *saqal* 'something hanging down' (Clauson, p. 808). Fischer adatában a második szótagbeli *o* kézirásos *a* téves másolata. A 89. számú adat *schilgd* 'nyelv'. A nyelv jelentésű szó a csuvasban *čélχe* < PB *tīlaq* v.ö. OT *tīl* 'the tongue; an informer, information, language' (Clauson, p. 489). A szókezdő hang etimológiai okokból csak *č*- lehet.

¹⁵ Csak egy esetben (No. 229-30) fordul elő, hogy két szó sorrendje felcserélődött Fischernél.

Az *sch-* ezen a helyen úgy magyarázható meg, ha feltesszük, hogy német *tſch* másolata, ahol a másoló le hagyta a szókezdő *t*-t. A 168. adat *fmosár* 'menyét'. A menyét jelentésű szó a mai csuvasban *sāsar*, *sāvsar*, v.ö. tat. *susar*, bask. *hūhar* 'id.'. A csuvas és a volgai kipcsak adatok szerint a szókezdő *s*-t követően *-m-* jelenléte nem indokolt. A *fmosár* írásmódot német kézírásos *fususar* hibás másolatának tekinthetjük. Fischer 178. csuvas szava *tſchifſcháh* 'tyúk'. A tyúk jelentésű szó a csuvasban *äǎχǎ*, *ǎǎχ* < PB *tīyuq* v.ö. OT *taqīyu* 'a domestical fowl' (Clouston, p. 468). A szó végén *sch* jelenléte etimológiai okokból kizárt, minthogy *q* > *x* a szabályos fejlődés. Az *sch* másolási hiba *ch* helyett. A 242. és 243. adat *turatra* 'állók, állnak', a 248. és 249. pedig *laratra* 'ülők, ülnek'. A szójegyzék 238-249-ig számozott részében a *tǎr-* 'áll' és *lar-* 'ül' ige jelen idejű egyes és többes számú ragozásának szándékát lehet gyanítani. Az egyes szám első és harmadik, és többes szám első személyben leírt ragok megfelelnek a jelen idejű kijelentő módú állító ragozásnak. Egyes szám második személyben a végződés *-na* mindkét igitő mellett, ami a múlt idejű melléknévi igenév végződése. Többes szám második és harmadik személyben ezzel szemben *-ra* áll. Ilyen igei időjel vagy személyrag nincs a csuvasban, viszont értelmezhető latinbetűs kézírásos *-na* téves olvasatából eredő másolási hibának. A múlt idejű melléknévi igenév végződése *-nǎ*, (*-nǎ*) minden számban és személyben. Így bekerülhetett az igeragozásba egyes szám második, valamint többes szám második és harmadik személyeként egyaránt. A 271. adat *tubirkon* 'másnap'. Ez a jelzős szerkezet a mai csuvasban *tepěr kun*. A *tepěr* 'más' jelentésű szó összetett alak, < *ta/te* 'még, is' + *pěr* 'egy'. (Egorov, 1964, p. 243). Az előtag első szótagbeli *-u-* írását *-a-*ról va i másolási hibaként értékeljük. *Tabir-kon* írásmód előfordul a párhuzamos forrásokban¹⁶. A 273. adat *injür* 'teg-

¹⁶ A göttingeni kézirat 89., 168., 178., és 271. számú csuvas szavaiban előforduló helyesírási hibákat HOVDHAUGEN is észrevette (op. cit., p. 277.)

nap'. A tegnap jelentésű szó a csuvasban *ñner* < PB *iner* v.ö. ÓT *inir* 'dusk' (Clauson, p. 188). A második szótagbeli *ü* másolási hiba -*ä*- helyett.

4. *A Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum J. E. Fischernek tulajdonított leningrádi változata*

A LOAAN SSSR razr. III. op. I. ed. hr. 135 jelzetű kéziratot tartják Fischer szótára leningrádi változatának. Ez a levéltári egység két különböző munkából áll. Az első három lap írása azonos az *Observationes ...* kézírásával. Tartalmát tekintve a legelső lap a *Vocabularium Harmonicum Russisch, Tatarisch, Tscheremissisch, Tschuwassisch, Wotjakisch, Morduanisch, Finnisch* címdoldalának kéziratosa változata, melyen szerzője neve nem szerepel. A második és harmadik lapon töredékes német-csuvas szójegyzék helyezkedik el két-két oszlopban, melynek címe *Einige Tschuwaschische Wörter nach dem Tschebaxarischen Dialect*. Ebben a jegyzékben 49 csuvas névszó, köztük 27 számnév van. Tartalmazza azt a többletet és ugyanolyan helyesírással, mint amivel és ahogyan Müller *Vocabularium Harmonicum* bővebb az *Observationes ...* csuvas részénél. Ez a töredék a 'nap' jelentésű csuvas szót *schwell* és *chwel* módon írja. A nap jelentésű szó a mai csuvasban *χěvel* < PB *quyal* v.ö. ÓT *quyaš* 'the blazing heat of the (midday) sun; the sun' (Clauson, p. 679.). Ebben az esetben a ma is ismert és helyes, *chwel* írásmód által tükrözött alak mellett valamilyen alakváltozatot sejtünk, melynek lejegyzésében elírás történt. A harmadik lap alján Dr. Zruegr aláírása olvasható. Az aláírás betűi kerekesebbek, alacsonyabbak, lazábban vannak egymáshoz kötve, mint a szójegyzék kézírásának betűi, ez az írás másik kéztől származik.

Az anyag másik része 442 kérdésre válaszoló görög, latin, "szláv", orosz, lengyel cseh és magyar szójegyzék, me-

lyet egy 500 kérdésre válaszoló tomszki, toboli valamint kazáni tatár és csuvas szójegyzék követ. A görög szójegyzék görög betűkkel íródott (első kéz), a "szláv" és az orosz cirillbetűs. A cirillbetűs kézírás azonos a Fischer göttingeni kéziratához mellékelt Predloženie kézírásával (második kéz). A lengyel rovat fejlécében zárójelben az alábbi megjegyzés áll: orthographia patria (harmadik kéz). A tomszki és toboli tatár szójegyzékek fejlécében "Tonus in ultima" megjegyzés szerepel. Mind a négy török nyelvi minta (tomszki, toboli, kazáni tatár, csuvas) helyesírása egységesítve van: "Orthographia Polonica", és mind a négy oszlopot egy kéz írta: ugyanaz, aki a görög-"szláv"-orosz-lengyel szerkezeti egységben a lengyelt, és aki Fischer szótárának göttingeni kéziratában a finn, votják, cseremis, csuvas, tatár és mordvin nyelvű részeket. A török nyelvű szerkezeti egységben az 500 szót tartalmazó kérdőív fotokópiája nem állt rendelkezésünkre. A kérdőív kérdéseire adott válaszokból azonban megállapítható, hogy ez az Observationes ... kérdőívének átszerkesztett és bővített változata. A csuvas válaszok ugyanazok a szavak, mint amelyek a göttingeni kéziratban vannak (a kérdőív mintegy 200 kérdése válasz nélkül van hagyva), csak itt lengyel a helyesírásuk. (A lengyel helyesírás jellegzetességei: χ =ch, v =w, l =l, l , \check{c} =cz, \check{s} =sz, u =y)¹⁷ A lengyel helyesírású csuvas szójegyzék német helyesírású forrás másolata:

A 'kedd' jelentésű szó a csuvasban *ıtlari-kun*, *utlari-kun*. A szójegyzékben *utlan kun* szerepel, ahol az előtagban a szóvégi -n latinbetűs -ri téves olvasatának a rögzítése. Az 'ablak' jelentésű szó a csuvasban *karıntäk*. Ez a szó a leningrádi kéziratban *kámdik* formában van meg. A szóközépi -m- latin-

¹⁷ A csuvas á fonéma á betűvel való írása (mely ugyan következtelen) meglepő. Lehet a másoló ad hoc jelölése, de nincs kizárva, hogy szlavasztikai műveltségére utal.

betűs *-rn* rossz olvasatának a tükröződése¹⁸. A 'tyúk' jelentésű szó a csuvasban *čăχă, čăχ*. A leningrádi kéziratban *czisză* áll, amely mögött nem nehéz felismerni a német *tachischăh* alakot. A 'fehér hal' jelentésű jelzős szószervezet (mely a csuvasban a vizát jelenti) *šură pulă, šoră polă*. A leningrádi kéziratban *šchóri póle* van írva, ahol az *sch-* írásmód német eredetire utal. Mint ismeretes, a lengyel hangkészletben nincs *š* hang, ezért a megfelelő betű is hiányzik a lengyel abc-ből. Mégis, a leningrádi kézirat 'gyertya' jelentésű szava csuvasul *ššörtăh, suššörtăh*¹⁹.

Van a leningrádi kézirat csuvas jegyzékében két furcsa helyesírási jelenség. A 'nyelv' jelentésű szó *zilga*, a 'tojás' *zmarďa*. A szókezdő *z-* a 'nyelv' jelentésű szóban nem etimologikus, ld. fentebb. A 'tojás' jelentésű szó a csuvasban *šămartă* < PB *šumarta* v.ő. OT *yimirtya, yumurtya* 'egg' (Clauson, p. 938). A szókezdő *z-* a *zmarďa* esetében tükrözhet létező formát, de csak abban az esetben, ha a szót folyamatos beszédben elhangzott hangalakja szerint jegyezték volna le, ui. ekkor kerülhetett volna a szókezdő *š-* intervokalikus helyzetbe. (Az intervokalikus helyzetű mássalhangzók a csuvasban zöngésülnek.) A csuvas szójegyzék szavai azonban — amint ezt írásmódjuk tükrözi — kiragadott formájukban vannak lejegyezve²⁰ és nincs okunk feltételezni, hogy sza-

¹⁸ A háromtagú szavak második, zárt szótaghelyi redukáltja szabályosan ki-
eshet, vagy gyors beszédben a redukált képzési ideje egészen minimális-
sá válhat. A *karăntăk* szó *karntăk* féle változata létező, hiteles alak.
Ezt jegyezte le a gyűjtő, és ezt másolta hibásan a leningrádi kézirat
másolója.

¹⁹ További kérdés, hogy az *-š-* jelenlétét a szóban hogyan értelmezzük. A
gyertya jelentésű szó a csuvasban *šurta, šorta* < PB *šarta* v.ő. ma,
gyertya, cser. *sarta, sorta*. E szónak magas hangrendű változata sem más
egykorú forrásból nem került elő, sem a mai nyelvjárásokban nem ismert.
Ez a fajta írás csak a szókezdő *š-* erősen palatalizált voltát jelzi.

²⁰ Ez alól néhány számnév kivétel. Ezek zöngés mássalhangzót jelölő betűk-
kel kezdődnek, ami arra utal, hogy szószervezetekben hangozhattak el.

vunk eltér ettől a gyakorlattól. A *zmarða* írásmód megfejtésének kulcsa tehát ugyanaz, mint a *zilga* formáé. A jegyzék lengyel helyesírása szerint a 'nyelv' jelentésű szónál *czilga* alakot várnánk, a 'tojás' jelentésű szó esetében *szmarða* lenne a helyes. (Tekintetbe kell vennünk, hogy a szójegyzéket német helyesírású eredetiről másolták, azokban pedig *Schmardäh* áll.) Eszerint két *z-* kezdetű szavunk elejéről lemaradt egy-egy betű, mely csak lengyel helyesírású forrásról való másolás esetében fordulhatott elő. E tény a leningrádi kézirat keletkezéstörténetét a következőképp módosítja: a német helyesírású forrásról készült egy lengyel helyesírású átirat, melyet nem ismerünk. Erről az átiratról készült a leningrádi változat.

5. *Slovesnik na raznyh jazykah*

Cirill kézírású orosz-tatár-cséremisz-csuvas, votják-mordvin-permi-zürjén szójegyzék. A kézírás körülményes vonalvezetésű, cirkalmas, lazán vagy egyáltalán nem kötött betűkből áll, írója szemmel láthatólag törekedett a jól tagoltságra.

A kérdőív kérdései — egy szócserétől eltekintve — sorrendben és számban megegyeznek az *Observationes* kérdőívével, a kérdőívre adott válaszok pedig ugyanazt a többletet tartalmazzák mint Müller *Vocabularium Harmonicum*.

A cirillbetűs jegyzék másolat német helyesírású forrásról, amit ebben az esetben is helyesírási hibák tanúsítanak. A csuvas magashangú labiálisok (*ö, ü*) jelölése következtelenül ugyan, de megvalósul a jegyzékben. Az *ü* írására *u* betűt vezetett be a másoló, az *ö*-t hol *e*, hol *u* betűvel jelöli. Ezek az írásjegyek a legtöbb esetben etimológiai szempontból a helyükön szerepelnek, de van néhány olyan eset, ahol jelenlétük oka nem etimológiai. A *Slovesnik celðalox* 'egy kerek év' jelentésű szava a mai csuvasban *šultaläx*, *šoltaläx* < *šul* + *taľäx*, Csuv. *šul* < PB *jal* v.ö. OT *yaš* 'fresh, moist; fresh every year; a year of one's life'.

Csuv. *talăx* < PB *tāglīk*. Az előtag magashangú változatban nem ismeretes, az *-e-* jelenléte itt német helyesírású *-ø-* másolása betűhelyettesítéssel. A német helyesírású változatban az *-ø-* a szókezdő *š-* palatalizált minőségét jelzi. Ugyanez a magyarázata a Slovesnik *ссыртагъ* 'gyertya' jelentésű szava első szótagbeli *ʃ* írásának (ld. még fentebb). Az 'ördög' jelentésű szó a Slovesnik csuvas listáján két alakban szerepel: *шӱданъ* és *шайтанъ*. Ezek a mai csuvasban *šuyttan* és *šaytan*. A két változat ugyanannak az arab szónak a közvetlen (+*šaytān*) és tatár közvetítésű (+*šaytan*) átvétele (Schermer, p. 29, 35, 74). E szónak mindkét csuvas változata csak a Vocabularium Harmonicumban van meg, *schaitan* és *schuidan* alakokban. A cirill *шӱданъ* írásmód másolási hiba. A kérdőív 'anya' jelentésű szavára a csuvas válasz a Slovesnikban *амшъ*, *анай*, *адзи*. Az *адзи* férfiak tiszteletli megszólítása a tatárban, ez a szó tévesen van itt. Ez esetben a másoló sortévesztését tételezhetjük fel. A 'férfi' jelentésű szó a Slovesnik csuvas oszlopában *ссинъ* és *аранно* alakokban van rögzítve. A *ссинъ* azonos a mai csuvas *šīn* 'ember' szavával (+újperzsa *šān*, Scherner, p. 52). A férfit a csuvasban az *aršīn* szó jelenti (*ar+šīn*). Csuvas. *ar* < PB *ar* v.ö. ÓT *er* 'man' (Clouston p. 192), *šīn* ld. az előző mondatban. A cirill *аранно* alakot kézirásos latinbetűs *arsin* téves másolatának tartjuk. Az olló jelentésű szó a csuvasban *хаčă*, *хаč*, *хайčă* (+ tat. *qayčă* + Kmo. *qayčăi* 'id.', Róna-Tas, 1973-74, p. 130). Ezzel szemben a Slovesnik adata *хайлршъ*. A cirill írású szó szóvégi *лршъ* írásmódja német kézirásos *tsch* téves másolata. A 'fehér hal' jelentésű szó a Slovesnikben *шорн поле*, A cirill *шх* nyilvánvalóan német *sch* mechanikus transliterálása ld. még fentebb. A Slovesnik utolsó oldalainak egyikén a *лар-* 'ül' ige ragozása olvasható. Az ige ragozása és az azt követő 12 szó át van húzva. Az áthúzott alakok a kérdőív kérdéseire képest egy-egy sorral később következő válaszokat tartalmazzák, ami arra utal,

hogy a másoló sort tévesztett. A csuvasban a 'fekete' jelentésű szó *χura*, *χora* < PB *qara* 'black' (Clauson, p. 634). A Slovesnik adata *mopazv* alakban van írva. Szókezdő *m-* ebben a szóban kizárt, a jelenség oka latinbetűs kézírásos szókezdő *ch* hibás másolása. A német helyesírású eredetiről való másolás döntő bizonyítéka a Slovesnik írásának az a ténye, hogy az etimologikusan teljes képzésű magánhangzóra végződő csuvas szavak *z*-re végződnek. Ez nem más, mint a fentebb jelzett német típusú hosszúságjelzés (*-h*) hangértékként való, mechanikus másolása.

6. *Russko-tatarsko-čeremissko-čuvašskij slovar'*

Igen jellegzetes cirill kézírású töredékes négynyelvű szójegyzék, más kéz munkája, mint a Slovesnik. A betűk nagyok, szélesek, általában nincsenek kötve egymáshoz. A betűkészletben a szokásos cirill írásjegyek mellett előfordul a latin *J*, *i* és a görög *ϰ*. Gyakori jelenség, hogy szóközépi helyzetű *z* betű *ʀ*-vel van írva, szóvégi *-up*, *-yʀ* betűkapcsolat előfordulásakor az *-u*-be és *-y*-ba felülről bele van kötve az *-p*; mássalhangzóköttőzés írásakor az egyik mássalhangzó emelt helyzetben, a többi fölött áll. A kézírásos *κ* két egymással párhuzamos vonal, a *σ* és *η* jele alig különbözik egymástól, a *ð* írása inkább 2-es számjegyhez hasonlít, melynek kezdő vonala fent kört ír le. E kézírásnak minden felsorolt sajátossága és külső formája megegyezik a Fischer szótára göttingeni példányához mellékelte Predloženie írásával²¹, és a göttingeni kézirat "Samoedskij mezenskij" rova-

²¹ A Predloženie és a göttingeni kézirat eredetiben való vizsgálatára DOERI-nek és ADAMOVIČnak volt leginkább módja. Megállapították, hogy a Predloženie szerzője Tatiščev, de arról nem nyilatkoznak, hogy a Göttingenben levő példány a szerző kézírása, vagy másolat. Összehasonlító anyag hiányában ennek eldöntésére mi sem vállalkozhatunk, de jelezzük, hogy milyen problémákat vet fel az egyik, milyeneket a másik lehetőség. Ha a Predloženiét maga Tatiščev írta, akkor a négynyelvű szójegyzék is az ő munkája. Ebben az esetben tisztázandó, hogy miért másolt Tatiščev egy német helyesírású gyűjtést, amikor számára ennél sokkal gazdagabb cirillbetűs anyag állt rendelkezésre. Miért vett részt Fischer göttingeni kézírata írásában, amikor volt saját koncepciója és anyaga összehasonlító jegyzékek készítéséhez. Egyszerűbb a helyzet, ha egy másoló közreműködését feltételezzük, de így is nyitva marad a kérdés, hogy mi célt volt hivatva szolgálni az Observationes ... újabb cirillbetűs változata.

tának a kitöltésével. A szójegyzék a birtokunkban lévő fotokópián a 'falu' jelentésű csuvas szóval kezdődik, ami az *Observationes ...* 113. szava. Innen a négynyelvű szójegyzék kérdőíve megegyezik az *Observationes* kérdőívével.

A kérdésekre adott válaszok sajnos itt is nyilvánvalóvá teszik, hogy másolattal van dolgunk. Ennek legszembetűnőbb jele a teljes képzésű magánhangzóra végződő csuvas szavak végén jelenlévő *z*. E tény azonban ebben az esetben nem bizonyíték a német helyesírású eredeti mellett, hiszen ugyanezt másolhatta a másoló a Slovesnik csuvas részéből is. Hogy a szójegyzék mégis német helyesírású eredetiről készült, annak az alábbi jelei vannak: Az *s* és *ś* kezdetű csuvas szavak egy része ebben a forrásban cirill *с*-szel van írva (*схрх* 'gyűrű', *смосар* 'menyét', *схдв* 'tej', *сху* 'vaj', *схнхрв* 'liszt', *сара* 'sárga', *сүти* 'fény'), másik része *э*-vel *эснагв* 'disznó', *эборохв* 'juh', *эонатв* 'szárny', *эхкрх* 'kenyér', *элли* 'zab', *эмицв* 'étel', *эхсх* 'kés', *эіазв* 'eszik', *эхрасв* 'jár'). A *э*-kezdetű írásmódról megint mondhatnánk, hogy folyamatos beszédből lejegyzett alakokat tükröznek (ld. fentebb), azonban nincs sem olyan cirill, sem olyan német helyesírású forrásunk, ahol a szóvégi *z* írása és az *s*, *ś* kétféle képvisellete együtt létezne, és így, ahonnan a másoló ezeket az írásmódokat vehette volna. Ezzel szemben pontosan kimutatható, hogy a *э* kezdetű írásmód mindig akkor fordul elő, amikor a német helyesírású jegyzékeinkben a csuvas *s*-t és *ś*-t egyedülálló *s* vagy *f* betűvel adták vissza, amit magánhangzó követett. A négynyelvű szójegyzék csuvas részében az *s* és *ś* fonémák *э* betűvel való írása szóközépi helyzetben is előfordul (*эзнагв-схрх*, *назкарв*). Ha az intervokalikus helyzetben két mássalhangzó áll, akkor ezek a csuvasban nem zöngésülnek, így ezekben a példákban a *-э* nem nyelvi sajátosságot tükröz. Ez annyit jelent, hogy a másoló a német helyesírással leírt csuvas szavak németes ejtését reprodukálta cirill betűkkel. Feltű-

nő, hogy ebben a forrásban néhány magas hangrendű szóban *e* helyén *a* szerepel, noha mind a cirill, mind a latin abc-nek van *e* betűje: *mu a* (= tipe 'száraz'), *вилна* (= vilně 'halott'), *зраро* (= šüres 'járandó'), *зѣзѣ* (=šies 'megevendő'), *ѣра* (= xüre 'farok'), *унѣра* (= ěner 'tegnap'). E jelenség oka, hogy a másoló az idézett szavakat német helyesírású eredetiről másolta, ahol az *e* és *ě* fonémákat *ä* betűvel jegyezte le a gyűjtő. Ezt a betűt helyettesítette *a*-val a másoló. A 'menyét' jelentésű szó a négynyelvű szójegyzék csuvas oszlopában is *смосаро* módon van írva. Az *-m-* jelenléte *e* szóban ismét német helyesírású eredeti mellett szól, ld. fentebb. Viszontlátjuk a jegyzékben a *tār-* 'áll' és *lar-* 'ül' jelentésű igék ragos alakjai között többes szám második és harmadik személyben a *-ra* végződést²². Erről a toldalékról már fentebb megállapítottuk, hogy latinbetűs *-na* téves másolása. A 'füst' jelentésű szó a csuvasban *tětēm*, *tőtōm* < PB *tütün* v.ö. OT *tütün* 'smoke' (Clauson, p. 457). A négynyelvű szójegyzék csuvas oszlopában ez a szó *кумѣно*. Szókezdő *кѣт* váltakozás²³ a csuvasban ugyan van, de ezt a szót mind a régi források, mind a mai nyelvjárások csak *t-* kezdettel ismerik, és nincs olyan másik rokon nyelv sem, ahol *k-*val kezdődne. Ha most meg is engednénk a *k-*szókezdetet, mint archaizmust, nagyon nehéz lenne megmagyarázni, miért követi a *k-t* *-i-*, amikor az etimológia szerint ugyanolyan labiálist jelentő betűnek kellene állnia itt, mint a második szótagban. Így alapos okunk van feltételezni,

²² A *smosar* és a *-ra* típusú hiba egyaránt előfordul a göttingeni másolatban és a négynyelvű cirillbetűs szójegyzék csuvas részében, de ezen jegyzékek többi másolási hibái eltérnek egymástól. Így nincs okunk feltételezni, hogy a négynyelvű szójegyzék csuvas anyagát a göttingeni kézirat csuvas részéről másolták. A közös másolási hibák a közös forrás adott helyein előforduló félreérthető írásképekből adódnak.

²³ Közismert példa a csuv. 'čěřep sün' < *tirip* v.ö. oszm., az., tkm., kirg. *kirpi*, tat. *kerpe*, bask. *kerpe* 'id.'.

hogy a szó *ku*- módon írt kezdete német helyesírású kézírásos *tü* - fõlreolvasásán alapuló másolási hiba.

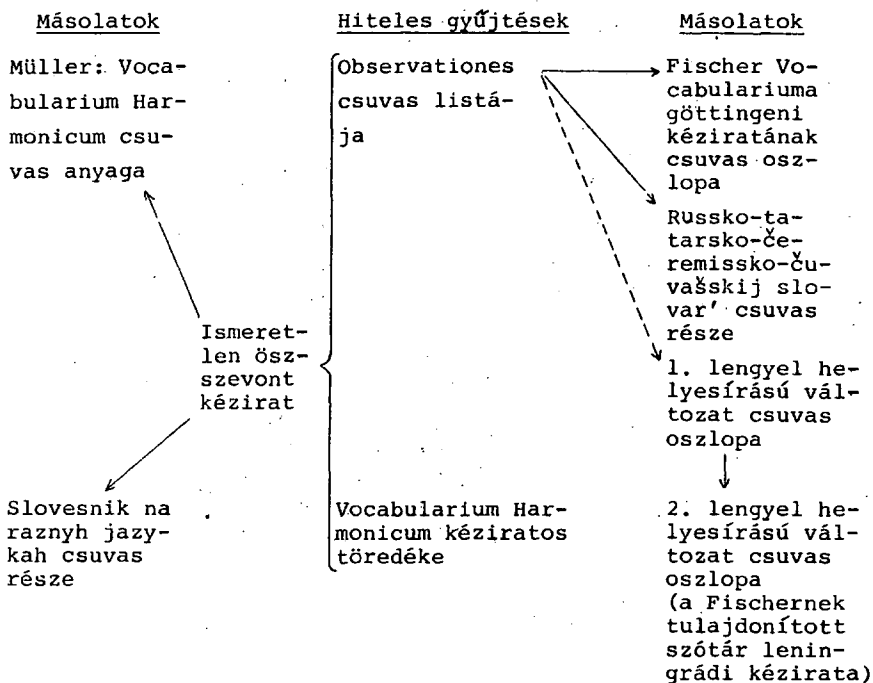
A fenti hat forrás egybevetése után arra a megállapításra jutottunk, hogy a hiteles nyelvi gyűjtést az *Observationes Historicae in Sibiria* csuvas anyaga, valamint a *Vocabularium Harmonicum* töredékes kéziratosa — Fischer ú.n. leningrádi, kéziratával együtt õrzött, de attól független — része képviseli. Ezekben a jegyzékekben nincs olyan helyesírási hiba, amely a nyilvánvaló másolás gyanúját bizonyítaná. A rögzített anyag bizonyos szavai írásmódjuk alapján eltérnek ugyan a vártól vagy a mai csuvas megfelelőiktõl, de e jelenség okát az adott szavak korabeli beszélt nyelvi formáinak eltérésében, a rögzítésre használt abc nem kielégítõ betûkészletében, a gyűjtõ felkészültségében, esetleges félrehallásban látjuk²⁴. Ezek a körülmények nem cáfolják a két kézirat esetében a hiteles terepmunka bizonyosságát.

Az *Observationes ...* csuvas szójegyzékét valaki (1. másoló) átmásolta a Fischernek tulajdonított soknyelvû szótár késõbb Göttingenbe küldött példányába (meglehetõsen sok hibát ejtve), és ugyanõ másolta le a leningrádi kézirat csuvas anyagát egy elõzõleg létezõ, de ránk nem maradt lengyel helyesírású forrásról, mely szintén az *Observationes*-ra megy vissza. Egy másik személy (2. másoló) az *Observationes* csuvas anyagát cirill abc-vel írta át a négy nyelvû szójegyzékbe²⁵.

²⁴ A Müller által gyűjtött csuvas nyelvi anyag értékelése most nem feladatunk, de ezt a munkát kétségkívül el kell végezni, ha a csuvas szójegyzéket nyelvtörténeti forrásként kívánjuk használni.

²⁵ Minthogy a kazáni tatár szójegyzék a vizsgált forráscsoport minden tagja esetében a csuvasal együtt szerepel, kézenfekvõ a forrásoknak a csuvas anyag alapján megállapított összefüggését a tatár jegyzékek alapján ellenõrizni. Ezt és a szibériai tatár jegyzékek keletkezéstörténetének feltárását és nyelvi értékelését tüztük ki következõ feladatunkként.

Mint erről már szölvntunk, az Observaciones csuvas anyagának és a Vocabularium Harmonicum kéziratos töredékének az öszszevonásából készült a nyomtatott Vocabularium Harmonicum. A nyomdai előkészítés során kellett, hogy készüljön egy kézirat, mely a két részt egyesítette, és amely számunkra eddig ismeretlen (3. másoló munkája). Az egyesített német helyesírású csuvas szövlstát másolta le a 4. másoló cirill betűkkel a Slovesnik na raznyh jazykah csuvas oszlopába. A tárgyalt szöjegyzekek egymáshoz való viszonyát az alábbi módon ábrázolhatjuk:

A gyűjtés időpontjának kérdésében elfogadjuk Müller állítását, mely szerint 1733 őszén történt (a Kazányi kormányzósaçban, Szibériába menet). Ez a dátum datálja az *Observationes* anyagát és a *Vocabularium Harmonicum* kéziratos töredékét. Itt a nyelvi anyag létezésének ideje és a lejegyzés ideje megfelel egymásnak. A többi listában a nyelvi anyag szintén 1733-as, de a másolás időpontjai változóak. Biztosan tudjuk, hogy a *Vocabularium Harmonicum* nyomtatásban 1759-ben jelent meg, így logikusnak tűnik, hogy az *Observationes* csuvas anyagát és a *Vocabularium Harmonicum* kéziratos töredékét összevonó kézirat 1733 és 1759 között készült, majd ezt követte a *Slovesnik na raznyh jazykah* létrejötte. A Fischer *Vocabulariuma* göttingeni változatát Schlözer elmondása datálja, mely szerint oroszországi kutatóútja során (1761-65) látta Fischernél és olvasta is a soknyelvű szójegyzéket (ADAMOVIČ, pp. 71-72). Ha a csuvas rovat ekkor már ki volt töltve, akkor a göttingeni kézirat csuvas része 1765 előtt került oda, ha viszont hiányzott, akkor 1765 és 67 között másolták bele, minthogy a szótár jelenleg is ismert formájában 1767-ben megérkezett Göttingenbe. A göttingeni kézirat csuvas részének német helyesírású kitöltésével párhuzamosan folyhatott az *Observationes* anyagának átírása lengyel helyesírással (ez az a változat, amelyet nem ismerünk). Ennek elkészülte után következett a benne lévő török anyag átszerkesztett leírata, melyet Fischer *Vocabulariuma* leningrádi kézirata néven ismerünk.

Nehéz dolog a fentebb elemzett forráscsoport készítésében résztvevő személyek azonosítása. Erre nem is vállalkozhatunk, pusztán a lehetőségekre kívánjuk felhívni a figyelmet. Noha nem volt módunk Müller kézírását összehasonlítani az *Observationes* és a *Vocabularium Harmonicum* kéziratos töredéke készítőjének kézírásával, nagyon valószínű, hogy ezek Müller saját kezű feljegyzései, de legrosszabb esetben is a kíséretében jelenlevő valamelyik közvetlen munkatársa

munkája. Az ezeket egyesítő feltételezett jegyzéket minden bizonnyal egy nyomdai tisztviselő készítette, mint ahogy másik nyomdai tisztviselőnek tulajdonítjuk az erről készült cirillbetűs másolatot (Slovesnik...). Úgy tűnik, hogy a Slovesnik szolgált alapul a Vocabularium Harmonicum cirillírású nyomtatott kiadásához.

A másolók személynét illetően a legérdekesebb kérdés az, hogy ki másolta Fischer göttingeni és leningrádi kéziratának a csuvas részét. A szakirodalomban ezt általánosan Fischernek tulajdonítják. Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, további kérdések merülnek fel: miért van az, hogy a német helyesírású *Observationes* csuvas anyagát egy német ember német helyesírással olyan sok másolási hibával írta át? (Ebben az összefüggésben még az is feltehető, hogy ismernie kellett azt az írást, amiről másolt, hiszen a főnöke kézírása volt.) Mi az oka annak, hogy a leningrádi kézirat török nyelvű oszlopainak helyesírása egységesen lengyel? Az e kérdésekre adandó válaszok nyitja a leningrádi kézirat lengyel anyagának az elején álló megjegyzés: "Orthographia patria". A patria szót - melynek jelentése szülő-, hazai, - csak olyan ember használhatta a hovatartozás megjelölésére, aki maga is beletartozott az illető közösségbe. (Ugyanő a török nyelvű részeknél már ezt írja "Orthographia - Polonica".) Ezek szerint a leningrádi kézirat lengyel rovatát egy lengyel anyanyelvű közreműködő töltötte ki. Minthogy kézírását jól lehet azonosítani a leningrádi kézirat csuvas, tomszki, toboli és kazáni tatár rovatának az írásával (ráadásul ezek a rovatok is lengyel helyesírással készültek), valamint a göttingeni kézirat néhány oszlopának az írásával (melyek között ott van a csuvas és a kazáni tatár), feltett kérdéseinkre megkapjuk a válaszokat. A göttingeni kézirat csuvas részében azért olyan sok a másolási hiba, mert a lengyel másolóknak — a német nem lévén anya-

nyelve - nem volt meg a megfelelő gyakorlottsága a német helyesírásban. Ugyanez a tény indokolja, hogy a leningrádi kézirat négy török nyelvű oszlopa lengyel helyesírással van lemásolva. Most már csak az a kérdés, hogy mi volt a célja a lengyel másolónak a lengyel helyesírású másolatok elkészítésével? Célja és eredménye kiolvasható munkájából, melyet mi a következőképp interpretálunk:

A lengyel másoló a göttingeni kézirat csuvas és tatár oszlopainak kitöltése közben felismerte ezen nyelvek rokonságát. E felismerés bizonyítékai etimológiai tárgyú megjegyzései, melyeknek két fajtája van: ha a szó mindkét török nyelvben török, egymáshoz utalja őket. Ha jövevény egy harmadik nyelvből, megadja a kölcsönzés forrását. A csuvas és tatár nyelvek rokonságának felismerése tovább inspirálta e nyelvek rokonsága kutatásának a kiterjesztésére. Átírta lengyel helyesírással az *Observationes* csuvas anyagát és hozzákereste a Fischer göttingeni kéziratában található szibériai tatár anyagot. (A göttingeni kézirat ilyen célú felhasználása kézenfekvő volt, hiszen az anyag a birtokában volt.) Az általa elérhető török nyelvek rokonságának igazolását célzó munkának ez a fázisa az anyaggyűjtés és rendszerezés volt, ezt tartalmazhatta a göttingeni és leningrádi kéziratok között általunk feltett közbülső állomás. Végül a Müllertől és Fischertől vett, írásában egységesített török nyelvi anyag és egy másik kérdőív segítségével hozta létre azt a művet, amit az irodalom egyszerűen a göttingeni kézirat tisztázatának tart, de valójában nem egyszerű másolat, hanem az első török etimológiai és egyben szibériai tatár nyelvjárási szótár. Tudománytörténeti jelentősége az idézett török nyelvek és nyelvjárások rokonságának a felismerésén túl még abban áll, hogy az anonym lengyel szerző először hívja fel a figyelmet a csuvas rotacizmus jelenségére. Nyolc csuvas szó mellett áll helyesen a megjegyzés: "Tat. s mut. in r."

Megállapításaink a Fischer-szótár göttingeni és leningrádi változatainak csuvas részéről és annak másolójáról világossá teszik, hogy Fischernek sem a csuvas anyag gyűjtésében, sem annak a szótárba való bemásolásában nem volt szerepe. A legtöbb, amit tehetett, az Müller kéziratának a megszerzése volt és annak szerkesztői szinten való hozzácsatolása soknyelvű szótárához. Ez azt is jelenti, hogy a Fischer szótár általában vett forrásértéke csak a benne szereplő nyelvi minták eredetének a tisztázása után ítéltethető meg, és ugyancsak e vizsgálsorozat deríthet fényt Fischer valódi ténykedésére a neki tulajdonított szótár két kéziratának a létrejöttében.

Cikkünkben megfogalmazva vagy csak gondolati síkon felmerült egy sor olyan kérdés, melyek munkánknak ebben a fázisában nem válaszolhatóak meg megnyugtató módon. Ki volt az anonym lengyel szerző? Hogyan került kapcsolatba Fischerrel? Kapcsolatban volt-e Müllerrel? Hogyan keletkezett a Müller által használt kérdőív és mi volt ennek a viszonya Tatiščev kérdőíveihez? Kinek a kérdőívét használta és miért azt a lengyel szerző az etimológiai szótár megírásakor? Ki volt Dr. Zručyr, és mi volt a szerepe Müller munkájával kapcsolatban? Ki másolta és mi célból a töredékes cirillbetűs négy nyelvű szójegyzéket? Milyen kapcsolatban volt ez a személy Tatiščevvel, hogyan került hozzá Tatiščev Predloženiája?

E problémák megoldásához kevés a nyelvemlékek vizsgálata, a továbblépéshez helyszíni levéltári kutatómunkára van szükség.

Bibliográfiai rövidítések

- ADAMOVIČ 1981: M. Adamovič, Das Tatarische des 18. Jahrhunderts, JSFOu 77:5 (Helsinki, 1981.)
- BARTOL'D 1909: W.V. Bartol'd, Obzor dejatel'nosti fakul'teta vostočnyh jazykov 1855-1905. S priloženiem obzora istorii vostokovedenija v Rossii do 1855 g., Spb. 1909. Újrakiadása: Bartol'd Sočinenija IX., Moskva 1977.
- BULIČ 1904: S.K. Bulič, Očerki istorii jazykoznanija v Rossii, S-Peterburg, 1904.
- CLAUSON: G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.
- DOERFER 1965: G. Doerfer, Ältere westeuropäische Quellen zur kalmükischen Sprachgeschichte in: Asiatische Forschungen Band 18, Wiesbaden, 1965.
- EGOROV 1949: V.G. Egorov, Čuvašskie slovari XVIII. veka UZČ 2 (1949) pp. 111-142.
- EGOROV 1964: V.G. Egorov, Etimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka, Čeboksary, 1964.
- FEOKTISTOV 1968: A.P. Feoktistov, Istoki mordovskoj pis'mennosti, Moskva, 1968.
- GULYA 1965: Gulya J., Some 18th Century Antecedents of the 19th Century Linguistics, ALH XV (1965) pp. 163-170.
- GULYA 1967: Gulya J., A magyar nyelv első etimológiai szótára, NyelvtudÉrt. 58 (1967) pp. 87-90.
- HOVDHAUGEN 1975: E. Hovdhaugen, The Phonemic System of Early 18th Century Chuvash, CAJ XIX (1975) pp. 274-286.
- KONONOV 1972: A.N. Kononov, Istorija izučenija tjurkskih jazykov v Rossii, Dooktjabrskij period, Leningrád, 1972.

- RÓNA-TAS 1973-74: Róna-Tas A., Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban II. Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII. pp. 126-41, Szeged, 1973-74.
- SCHERNER 1977: B. Scherner, Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen, Wiesbaden, 1977.
- SERGEEV 1970: L.P. Sergeev, O pamjatnikah čuvašskoj pis'mennosti XVIII. veka, UZ 46 (1970) pp. 228-263.
- SERGEEV 1972: L.P. Sergeev, O dojakovlevskom periode čuvašskoj pis'mennosti in: 100 let novej čuvašskoj pis'mennosti, Čeboksary, 1972.

SOURCE CRITICISM OF SIX 18TH CENTURY CHUVASH WORDLISTS

by

Clara Agyagási

The author analyses the manuscripts of the vocabulary found in Göttingen and Leningrad, (known as Fischer's vocabulary) Vocabularium Harmonicum of G.F. Müller and the parts of three anonymous vocabularies which were written in the Chuvash language and to be found in the Archives of the Academy of USSR (*Observationes Historicae in Sibiria, Slovesnik na raznyh jazykah, Russko-tatarsko-čeremissko-čuvaškij slovar'*). Her most important conclusions are:

1. Of the six wordlists only the Chuvash matter of the *Observationes*... has value as a source the others are copies. (The author makes the connection clear between the copies).

2. The part in the Kazan, Siberian Tatar and Chuvash languages of the Leningrad manuscript of Fischer's vocabulary is not only a simple copy, it is the first Turkic etymological and Siberian Tatar dialectological dictionary which was completed by a Polish anonymous author who spelt it with a specifically Polish orthography.

3. Fischer took no part in the collecting or the copying of the Chuvash material in either of the two versions of the vocabulary attributed to him.